

ТЕТЯНА ДОЛЖИКОВА
НАРОДНОРОЗМОВНІ ЕКСПРЕСЕМИ У МОВОТВОРЧОСТІ П. КУЛІША

Одна з домінантних ознак української ментальності — емоційність, яка осмислюється як вияв життєздатності народу, кмітливості, творчої фантазії народу. Це позначилося й на складі експресивної лексики української мови. Емоційно забарвлені слова вирізняються завдяки тому, що в них номінативне значення ускладнене оцінними смисловими відтінками.

П. Куліш у своїй поетичній і прозовій творчості активно послуговувався експресивним лексичним фондом, зокрема експресивами, що стосуються назв осіб. Найбільше у нього експресем-антропонімів із зневажливою характеристикою, які крім номінативної функції виконують ще й конотативну і влучно, нерідко одним словом, характеризують персонажа-денотата за якоюсь прикметною внутрішньою чи зовнішньою ознакою: *проноза, брязкуни, баляндрасник, злодіяка (злodyга), дармоїд, ледащо, зубоскали, химородник, шибайголова, мамій, плакса, опудало, шельма* тощо. Наприклад: «Отсе не удавай із себе *химородника*, не бурли, як кабан у кориті!..»; « — Да нехай би пропадав *ледащо*, як заслужив!»; «Скажуть: «Йди собі геть: нам таких *мамійів* не треба!». Ця група експресем активно функціонує у мові персонажів. Але активно їх уживає і сам автор, характеризуючи історичні постаті Брюховецького, Юрася Хмельниченка, Тетері та ін. *Ниций Іванець, окаянний пройдисвіт, свинопас, старий собака, свиня, старий пес, свиноїзд, цуцик* — так змальовано образ Брюховецького.

Подаючи узагальнений образ запорожця автор крім позитивних відтінює негативні ознаки: *січові гуляки, прощальники, волоцюги, розбишаки, гольтяпаки, братчики, бурлаки, харцизяки* тощо. Такі характеристики засвідчують суперечливе ставлення П. Куліша до козацтва.

Є ряд означень, що стосуються індивідуальної характеристики персонажа, як-от образу Кирила Тура: «.. В сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе *паливоду*, а постерігав не раз я, куди прямує сей *юрода*»; «.. Сей *пройдисвіт* не своєю силою дише...»; «*Горонаху* Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали *бідаху* так, щоб можна було повертати на всі боки...»; «А шкода пускати на світ такого *гріховода*...».

Значна кількість оцінних назв осіб є носіями соціальної характеристики вищих і нижчих верств суспільства. Експресеми *нашийники* (пани), *пани пузаті, судова погань* мають яскраве негативне забарвлення. Але й синонімічне гніздо іменника *посполиті* Куліш наповнив змістом соціальної зневаги: *мугирі, чорний люд, гольтяпаки, злидні, мужики-гречкосії, сірома, селюки, пічкури, мужва, чернь-мужики, сільська голота* тощо.

Соціальна оцінка міститься в метонімічних назвах, утворених від найменування одягу: *кармазини, синьокаптанники, личаки*.

Помітним у мовотворчості П. Куліша є просторічно-розмовний шар лексики. Ці некодифіковані просторічні елементи, зокрема, звукові варіанти деформованих запозичених слів, характеризують мову неосвічених селян, як-от: «..Сказано — кармазин. Цебто вже наш брат їм не *кунпанія*, — от воно що!»; «Що я марне *кателицтва* і панства зріклася». Подібні лексеми відбивають ступінь узвичаєності іншомовного слова в розмовній практиці: «*Філософи*, вражі діти! Дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той *Діогенес*, а по шию в горілиці».

Окрему групу просторічної лексики становлять фонетико-граматичні адаптації російськомовних запозичень із суспільно-політичної соціальної сфери: «..Значиться два сини у вдови Загірної Катрі, і як старший «*на ліцо не состоїть*» і вже годів ізо три без вісті «*одсудствуєт*» (се вже писар старший слєбізує), то й упаде некрутська черга на його, Ігната...».

Передаючи особливості мови представників вищих суспільних верств, Куліш звертається до українського озвучення фонетикою російських висловів, наприклад, у мовній партії окружного Бреуса Іллі Семеновича («Дівоче серце»): «.. Ти мене повалиш! *Азьміє бабу*

проч!.. — Чаво табе нада?.. — *Работніка найдьош сабе, старуха. Ти вдова багатая*»; «Сказилась баба, што лі? — промовив, та аж мукнув, що всі злякались. — *Лашадей!*».

Крім просторічних елементів автор широко послуговується згрубіло-зневажливими експресемами. Це переважно дієслова (*базікати, втелюццати, виздыхати, клюкнути, натовкти, лигати, вицирити, пертися* тощо) та іменники (*бабство, волоцюга, котюга, гультай* тощо), вжиті в мові персонажів, зрідка — в мові автора. Наприклад: «..А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку *лигаю?*»; «— Щоб вони, — каже, — *виздыхали* тобі всі до одного, тії запорожці!»; «— Одумайся, Бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне *верзяканне*)».

Особливий різновид емоційно-забарвленої лексики — лайливі слова. У художніх творах П. Куліша лайливі експресами функціонують у всіх жанрах: найбільше їх у романі «Чорна рада», менше в малій прозі та поезії. Використання такої лексики узгоджується з природною усномовною невимушеністю оповіді. Лайливі слова линуць з уст представників усіх суспільних верств: «[Пугач до Кирила Тура] — А що, *вражий сину!* Зоп'явьсь уже на ноги? *Однас уже товсту мармизу? ..Пакосник ти паскудний! Плюгавець!..*»; «Ой ви *хлопство тупориле*, Безумнії глави!» .

Найчастіше Куліш уживає лайку *чорт* та її словотвірні й лексико-семантичні розмовні варіанти: *чортяка, чортмає, нечистий, диявол, біс, лихий, сатана*, а також стійкі фразеологічні сполуки з цим компонентом-лайкою: *нечистий напутив, бісові діти, чорт (біс, лихий) ізлилав, к чорту в зуби, чорта з два, до чортяк послати* тощо. Наприклад: «— Щоб їх *лихий ізлилав* із їх юродством! — каже Шрам..»; «— Гей! *Черті!* — крикне Гвинтовка на свої слуги. — Візьміть *ік бісовій матері* сю лядську погань!».

Ненормативні народнорозмовні елементи (просторіччя, згрубіло-зневажливі експресеми, лайливі слова) вживає П. Куліш з різними емоційно-експресивними настановами: більш яскраво й точно змалювати образи й характери та передати живу усномовну стихію.

До експресивної лексики належать також народнорозмовні елементи із суфіксами емоційної оцінки.

Стилістична роль демінутивів у мовотворчості Куліша неоднозначна. Автор розширює виражальні можливості словотвірних моделей розмовних експресем порівняно з фольклорною й сентиментальною традицією. Здрібніло-пестливі форми в портретних описах персонажів, пейзажах не тільки створюють пестливий тон оповіді («Вона [Леся — Т.Д.] схилила *головку* на материне плече і перебирає в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне»), а й підкреслюють контраст з внутрішнім станом героя («Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, *веселенько* всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось»).

Вищий ступінь експресії виражає ампліфікація демінутивів, що була властива і попередній традиції сентиментального реалізму, зокрема прозі Г. Квітки-Основ'яненка («Він [титар Петро — Т.Д.] тільки на те мені в дорозі й здався, що як увійдемо, було, до господи, то він з *тарілочкою* — сивий, як голуб, *борідка біленька, кучерявенька, сам тихесенький, лагідденький* такий!»).

Формами здрібнілості послуговується П. Куліш не тільки у відтворенні настроїв людини, її почуттів, а й для зображення соціального статусу персонажа: «Справді, Василь Невільник був *дідусь* такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: *невеличкий, похилий... У синьому жупанкові...*»; «Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді *убогенько*».

Через функції розмовної емоційно-експресивної лексики (назви осіб, просторіччя, лайливу лексику, демінутиви) окреслено мікросистему народнорозмовних елементів, що допомагають модифікувати природні, спонтанні, емоційні усномовні ситуації, створити типові мовні портрети різних соціальних верств людей.